

गोपाळ समाजजीवन

ललिता मानसिंग गोपाळ

मराठी भाषा व वाङ्मय विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा

विद्यापीठ, औरंगाबाद

Email Id : lalitagopal1@gmail.com

सारांश :

भारत देश हा बहुसांस्कृतिक, बहु धार्मिक, बहुभाषिक देश आहे. विविध संस्कृतीचा आपला देश आहे, म्हणूनच संपूर्ण जगभरात त्याची स्वतःची एक विशिष्ट अशी ओळख आहे. भाषिक, सांस्कृतिक आणि प्रादेशिक विविधता असूनही भारतीय लोक राष्ट्रीय एकता व सचोटी राखण्यात यशस्वी ठरले आहेत. भारत देश हा प्राचीन संस्कृतीपैकी एक स्वतंत्र असणारा देश आहे. भारताबाहेरील निरनिराळ्या प्रदेशातून लोक भारतात आले ते येथील संस्कृतीशी एकरूप झाले यातून एक संमिश्र भारतीय संस्कृती आकारास आली. भारतीय समाजरचना ही विविधतेवर आधारलेली आहे. भारतात विविध धर्म, जाती, जमाती, वंश, लिंग इत्यादींचे प्राबल्य आहे.

पारिभाषिक शब्द : बहुसांस्कृतिक, बहु धार्मिक, बहुभाषिक, प्रादेशिक विविधता, गोपाळ

प्रस्तावना :

भटक्या विमुक्तांच्या बेचाळीस जाती-जमाती महाराष्ट्रभर पसरलेल्या आहेत. या प्रत्येक जाती-जमातीची ऐतिहासिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक बाजू वाचकाला एक अनोखे मानवी जीवनविश्व दाखविते. या भटक्या विमुक्त जाती-जमातींना 1871 च्या क्रिमिनल ट्राईब्ल अॅक्टमुळे गावगाड्यापासून एकाकी, अलिप्त व भटकंतीचे जीवन जगावे लागले. त्यामुळे या भटक्या विमुक्त जाती-जमातींनी त्यांच्या पारंपरिकतेला, त्यांच्या रूढी-प्रथा व रीतीरिवाज व समजुतींना जपले. 'गोपाळ'ही भटक्या जमातीपैकी एक जमात आहे. या जमातीचे जीवन सुध्दा इतर जाती-जमातींपेक्षा भिन्न स्वरूपाचे दिसून येते. या जमातीची सामाजिक, सांस्कृतिक अभिव्यक्तीही भिन्न स्वरूपाची दिसून येते.

गोपाळ समाजाची सामाजिक स्थिती :

'गोपाळ' या नावावरूनच असे म्हणता येते की, 'गो' म्हणजे गाय आणि 'पाळ' म्हणजे पाळणारा, पालन-पोषण करणारा समाज म्हणजे गोपाळ. गाई पाळणा-या या गोपाळ समाजाच्या संदर्भात मांडे म्हणतात की, 'गोपाळांचा समाज आणि पशुपालनाचा विशेषतः गोपालनाचा व्यवसाय वेदकाळाइतका प्राचीन असल्याचे दिसते. गाई पाळण्याच्या या व्यवसायावरून त्यांना गोपाळ नाव पडले असावे.'¹ यावरून वेदकाळापासून गोपाळ समाजाचा व्यवसाय गोपालनाचा होता असे म्हणता येते.

हा समाज गावोगावी भटकंती करून गाथी-म्हर्षींचा व्यवसाय करतो. महाराष्ट्रात सर्वच जिल्ह्यांमध्ये या समाजाचे वास्तव्य दिसून येते. हा समाज श्रीकृष्णाला मानतो. त्यामुळे गोपाळ समाजाचा संबंध थेट श्रीकृष्णाच्या यादव काळात लावला जातो. याविषयी भारतीय संस्कृतीकोशामध्ये असे सांगितले आहे की, "श्रीकृष्ण हा गोपाळ समाजाचा प्रमुख देव होय. गोपाळ शब्दाचा अथवा त्यांच्याशी संबंध आहे अशी स्थळे म्हणजे गोपपूर, गोमंतक, गोवर्धन, कृष्णानदी, कान्हेरी, कन्नड, कान्हेदेश इ. होत."² गोपाळ समाज हा वेगवेळ्या ठिकाणी विखुरला गेला आहे. महाराष्ट्रात सुरुवातीला हा समाज वाशिम जिल्ह्यातील 'बाभूळगाव' येथे जमला असावा. त्यामुळे महाराष्ट्रातील गोपाळांचे मूळ ठिकाण 'बाभूळगाव' मानले जाते.

गोपाळ समाज हा भटका समाज आहे. सततची स्थलांतरे, स्थावर मालमत्तेचा अभाव, अंधश्रद्धा व व्यवसनाधिनता, निरक्षरता इत्यादी समस्यांमध्ये हा समाज ग्रासलेला होता. या समाजाचा पारंपरिक व्यवसाय गाथी-म्हर्षींचे संगोपन करणे, त्यांची खरेदी-विक्री करणे हा असल्यामुळे गावोगावच्या उघड्या कुरणांवर, माळरानांवर गाई-म्हर्षी चारण्याचे काम करत होता; परंतु,

कालांतराने या मोकळ्या कुरणांवर, माळरानांवर शासनाची मालकी आल्यामुळे गाई-म्हशी चारण्याचे काम दिवसेंदिवस अवघड होत गेले. याचा परिणाम गोपाळांच्या जीवनमानावर झाला. पारंपरिक व्यवसायावर गदा आल्यामुळे त्यातून मिळणा-या उत्पन्नाचे प्रमाण अल्प झाले. त्यामुळे त्यांच्या प्राथमिक गरजा पूर्ण होऊ शकत नाहीत. म्हणून हा समाज नाइलाजाने पोटाची खळगी भरण्याकरिता गुन्हेगारीकडे वळला. चो-या करून स्वतःची उपजीविका भागवू लागला. गोपाळ समाजाने त्यांच्या पारंपरिक व्यवसायाशिवाय वेगवेगळे व्यवसाय करणे देखील रास्त समजले. एखादा व्यवसाय करूनही जेव्हा त्यांचा उदरनिर्वाह होत नसे, तेव्हा अशाप्रसंगी गावो-गावी शिक्षा मागूनही हे लोक स्वतःची उपजीविका चालवत असत.

आज इथे तर उद्या तिथे भाकरीच्या शोधात गोपाळ समाज फिरत असतो. गोपाळ समाज अंगमेहनतीची कामे करतो. डोंबा-यांचा खेळ करतो. या समाजाला उपजीविकेचे निश्चित असे कोणतेच साधन नव्हते. यामुळे शेतामध्ये ज्वारी, बाजरीच्या कणसांची चोरी, फळभाज्यांची, फळांची चोरी हा समाज करत असे. अन्यथा एखाद्याची कोंबडी, बोकड उचलून आणत. हे सगळे करण्यामागे भूक हीच केंद्रस्थानी असे. धान्याची कणसे चोरली तरी गुन्हा नोंदविणारी शासनव्यवस्था त्या काळात होती. भूक लागली तर खायला अन्न नाही, विकासाची कोणतीच संधी नाही, त्यामुळे गोपाळ समाजाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण होत नसल्यामुळे या समाजात गुन्हेगारीचे प्रमाण वाढले. मुळातच दारिद्र्याने पछाडलेला हा समाज गुन्हेगारीकडे वळल्याचे दिसून येते. पिढ्यान्-पिढ्या भटकंती करूनही उपजीविकेचे निश्चित साधन यांना प्राप्त झालेले नव्हते. गोपाळ समाजातील एखाद्या माणसाचा मृत्यू झाला तर त्याला पुरण्यासाठी नीट जागा मिळत नसे. त्यामुळे त्यांच्या जगण्याची कायमच वाताहत झालेली दिसून येते.

गोपाळ समाजातील लोक गावाबाहेर त्यांची पाल मांडून राहत असत. तीन दिवसांपेक्षा जास्त त्यांना एका गावात राहण्याची मुभा नव्हती. ज्या गावाबाहेर यांना मुक्काम करायचा असे तेव्हा त्या गावच्या पाटलाला हजेरी द्यावी लागे. यामध्ये गोपाळांची माणसं किती आहेत, त्यांच्याकडे कोण-कोणते पशू-प्राणी आहेत, त्यांची संख्या किती? या शिवाय गोपाळांकडे काय-काय सामान आहे? यांचीही माहिती द्यावी लागत असे. त्यांची हजेरी लागली नाही तर मात्र, या गोपाळ समाजाला गुन्हेगार समजून हाल-हाल करून गावातील लोक व पोलीस त्यांना मारत असत. त्यामुळे मार खाण्यापेक्षा हजेरी लावणे ते कटाक्षाने पाळत असत.

गोपाळ समाज सारखा फिरस्तीवर असल्यामुळे कोणाला मूलबाळ जरी झाले तरी त्यांच्या जन्माची नोंद ठेवत नसत. हा समाज अडाणी असल्यामुळे एका कुटुंबात दहा-दहा, बारा-बारा मुलां-मुलींचा जन्म होत असे.

गोपाळ समाजाकडे गावातील लोक वाईट नजरेने बघत, गुन्हेगार म्हणूनच बघत. या समाजात शिक्षण घेणे सुद्धा पाप समजले जात असे. त्यामुळे या समाजात शिक्षणाचे प्रमाण खूपच कमी होते. शिक्षण घेणे म्हणजे समाजाच्या विरुद्ध, जातपंचायतीविरुद्ध उचललेले पाऊल असे समजत असे. केवळ शिक्षण घेतल्यामुळे जातीबाहेर टाकण्याच्या घटना देखील या समाजात दिसून आलेल्या आहेत.

आज गोपाळ समाज थोड्या-फार प्रमाणात का होईना प्रगतीपथावर आहे. त्यांची जीवनशैली बदलत चालली आहे. पालाच्या निवा-यांचे आता विटा, सिमेंटच्या घरांमध्ये रुपांतर झालेले आहे. गोपाळ समाज हा ऋ-ए या प्रवर्गात मोडतो. यास 2.5 टक्के या प्रमाणात आरक्षण मिळते.

गोपाळ समाजाच्या सांस्कृतिक परंपरा :

प्रत्येक समाजास एक वेगळी संस्कृती लाभलेली आहे. ती संस्कृती म्हणजे समग्र समाजाची एक जीवनपध्दती किंवा जीवनमार्ग असतो. त्या-त्या संस्कृतीतील मूल्यव्यवस्थेमुळे त्या समाजाच्या संस्कृतीला वेगळेपण आलेले असते. या संस्कृतीमुळेच समाज टिकून राहतो. संस्कृतीशिवाय समाजाची कल्पना करता येत नाही. म्हणूनच समाज आणि संस्कृती या एकाच

नाण्याच्या दोन बाजू मानल्या जातात. भटक्या विमुक्त जाती-जमातींनी त्यांचे जीवन जगत असताना स्वतःची अशी उप-संस्कृती निर्माण केली. या संस्कृतीचे संक्रमण एका पिढीकडून पुढच्या पिढीकडे अनुवांशिकतेने होत गेले. गोपाळ समाजाचीही स्वतंत्र अशी संस्कृती दिसून येते. यात त्यांचे दैवदैवत, सण, उत्सव, त्यांची जगण्याची व अभिव्यक्त होण्याची पध्दत, त्यांची स्वतःची अशी न्यायव्यवस्था, स्वतःची अशी सांकेतिक भाषा, वेशभूषा, केशभूषा, त्यांचा पारंपरिक व्यवसाय, प्रथा, परंपरा, रूढी, कल्पना, आचार-विचार, श्रद्धा-अंधश्रद्धा, लग्नपध्दती, मर्तविधी या सर्वांचा यात समावेश होतो. पूर्वी गोपाळ समाज हा गुन्हेगारी पध्दतीने जरी जगत असला तरी त्यांनी स्वतःच्या लोकसंस्कृतीला जपले होते. ही लोकसंस्कृती आजही टिकून आहे.

गोपाळ समाज हिंदू धर्मातील सर्व सण-उत्सव पाळतात. संक्रांत, होळी, नागपंचमी, दसरा, दिवाळी हे सारेच सण पारंपरिक पध्दतीने साजरे करतात. फार पूर्वीपासून मढी येथे होळी पेटविण्याचा मान गोपाळ समाजाकडे आहे. आजही मढी येथे गोपाळ समाज होळीचा सण साजरा करतो. गोपाळ समाजाची देवदेवतांवरील श्रद्धा व उपासना आजही टिकून आहे. त्यांची व्रतवैकल्ये, पूजा-अर्चा, उपास हे सर्व गोपाळ समाज पाळत असतो.

गोपाळ समाजाने स्वतःची अशी न्यायव्यवस्था निर्माण केली आहे. त्यालाच 'जातपंचायत' असे म्हणतात. या जातपंचायतीचे नियम अलिखित स्वरूपाचे असले तरी जातपंचायतीचा आदर करणे हे समाजातील सर्व लोकांना बंधनकारक होते. जातपंचायतीच्या विरुद्ध वर्तणूक करणा-या व्यक्तीला समाजाबाहेर काढण्यात येत असे. मढी येथील जातपंचायत गोपाळांचे हायकोर्ट समजण्यात येत असे. येथे केलेला न्यायनिवाडा अंतिम स्वरूपाचा असे. या जातपंचायतीत लोकांना समज येण्यासाठी तसेच न्यायनिवाडा करण्यासाठी लोककथा सांगण्याची पध्दत प्रचलित होती.

गोपाळ समाज हा गुन्हेगार समाज असल्यामुळे त्याने स्वतःची अशी सांकेतिक भाषा निर्माण केली होती. ज्याला पारूषी भाषा असे ही म्हणतात. आपली पारूषी भाषा इतरांना समजू नये याची दखल गोपाळ समाजाने घेतली. मुळातच हलाखीचे जीवन जगणे, नशिबी आलेली भटकंती यामुळे लाचार, अपमानित आणि विषम जीवन या लोकांच्या वाट्याला आले. त्यातून त्यांची भाषा आणि सांकेतिक भाषा विकसित होत गेली. भटकंती करणा-या गोपाळ समाजाला आपण आपली प्रगती करावी असे वाटतही असेल, पण त्यांच्यात असलेले मागासलेपण, आर्थिक दुर्बलता, भूतखेते व देवदेवतांच्या जंजाळातून बाहेर पडावे की न पडावे या संभ्रमात ही माणसं वेळ घालवून त्यांना संस्कृतीशी एकरूप झालेली असावीत.

गोपाळ समाजाने स्वतःची अशी जातगावे निर्माण केली. त्यांनी त्यांच्या भाषिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरणात स्वतःची बोली, रूढी, परंपरा टिकवून ठेवल्या. गोपाळ समाजातील समूहाच्या वृत्ती-प्रवृत्ती, मूल्ये, ध्येय, प्रथा, मानवी ज्ञान, समजुती, पशुपालन, पूजा-अर्चा, जपतप, मंत्रतंत्रे, आराधना यांनाही त्यांनी टिकवून ठेवले.

गोपाळ समाजात विविध सण, उत्सव प्रसंगी लोकगीत गाऊन त्यांनी त्यांच्या संस्कृतीचे संवर्धन केले. त्यांची लग्नपध्दती, लग्नात म्हणावयाची गाणी, त्यांचे शिष्टाचार त्यांनी जपले. लग्न जमल्यावर टाळी टिळ्याचा कार्यक्रम, काही ठिकाणी दीड व काही ठिकाणी तीनचे मान, बस्त्यांची पंगत, हळदीची पंगत, हळदीच्या दिवशी बोकड कापून पंगत दिली जात होती. लग्नाच्या पंगतीत नवरीकडून गोड जेवण दिले जात असे. लग्न झाल्यावर वेगवेगळे कार्यक्रमही होत असत.

गोपाळ या जमातीत मुलगा किंवा मुलगी जन्माला आली तर समाजाला पाचवी द्यावी लागते. पुरुषाने मिशा काढू नयेत, हातावर गोंदू नये, असा समाजाचा दंडक होता. जर कोणी या विरुद्ध वागले तर तो गुन्हा समजला जात होता. मुलगा वयात आल्यानंतर त्याची चांदीच्या वस्तू-याने दाढी काढली जात असे. एखादी व्यक्ती दाढी न करताच मरण पावली असेल तर त्याच्या नातेवाइकांकडून मातीवर 'दाढी दिवस' घेतला जात असे. गोपाळामध्ये पुरुषाचा मृत्यू झाल्यास तिस-या दिवशी बोकडाचा बळी देवून त्या व्यक्तीचा ओटा करून 'दिवस पंगत' दिली जात होती. या समाजातल्या प्रथा, परंपरा व रीतीरिवाजाचे त्यावेळी एक

अस्तित्त्व होतं. आज परिवर्तनाची कास धरून त्यात काही बदल करून जुन्या व अनिष्ट चालीरीतींना मूठमाती देऊन गोपाळ समाजजीवन जगत आहे.

समारोप

गोपाळ या भटक्या समाजाची संस्कृती त्यांच्या सामाजिक, संस्कृतिक जीवनातून प्रतित झालेली आहे. प्रत्येक जाती-जमातींना त्यांची जीवन जगण्याची एक चौकट आखून दिलेली असते. या चौकटीतच राहून त्या व्यक्तीला जीवन जगावे लागते. समाजविघातक कृत्य केल्यास जातपंचायतीकडून त्या व्यक्तीस कठोर शिक्षा होत असते. त्यामुळे जातपंचायतीस त्याकाळामध्ये महत्त्व होते. भाषा माणसाच्या अभिव्यक्तीचे प्रमुख माध्यम आहे. गोपाळ समाज मराठी भाषा बोलत असला तरी ग्रामीण भागात वास्तव्य करणा-या गोपाळ समाजाच्या मुखातून जी ग्रामीण बोलीभाषा व्यक्त असते ती भाषेचे सौंदर्य अधिक वाढवत असते. किंबहुना या बोली मुळेच भाषेमध्ये जिवंतपणा जाणवत असतो. या शिवाय गोपाळ समाज पारूषी भाषा बोलतो कारण यातून समाजांतर्गत त्यांचा भाषिक व्यवहार सुकर व्हावा हे यामागचे प्रयोजन असते.

संदर्भ ग्रंथ

- 1) मांडे प्रभाकर, गावगाड्याबाहेर, गोदावरी प्रकाशन, सावेडी, अहमदनगर, प्रकाशन वर्ष 2017, पृष्ठ क्र. 81.
- 2) शास्त्री महादेव, (संपा.), भारतीय संस्कृतीकोश, खंड - 3, पृष्ठ क्र. 138.